

УДК:
323.25:321.011.5

Оригинални
научни рад

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW
Година (XXII) IX, vol=24
Бр. 2 / 2010.
стр. 1-20.

*Александра Мирковић**
Институт за политичке студије, Београд

О ГРАЂАНСКОЈ НЕПОСЛУШНОСТИ КАО ЕЛЕМЕНТУ ЦИВИЛНЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ**

Сажетак

У чланку ауторка настоји да грађанску непослушност ближе одреди као један од елемената цивилне политичке културе. Тиме се уводи комплементаран нормативни приступ у разматрање проблема с циљем да се, таквом допуном оног данас преовлађујућег системско-институционалног приступа и њиховим комбиновањем, постигне неопходна флексибилност концепта грађанске непослушности, која би га више приближила друштвеној и политичкој стварности, али и омогућила његову много већу теоријску и практичну употребљивост. Стављајући акценат на партиципативну политичку културу са системом либерално-демократских вредности, развијеним грађанским врлинама и одређеним цивилним оријентацијама, обезбеђује се потребно ревидирање доминантне ролсв ске схеме ригидних услова оправданости и могућности примене грађанске непослушности. На тај начин се, наиме, отвара могућност за проширивање легитимног подручја примене, предмета и улоге ове врсте политичке праксе, тако да би и протесне акције нових или тзв. алтернативних друштвених покрета, које се не заснивају увек на разлозима правде, или макар не у оном њеном преовлађујућем одређењу, и које

* Истраживач у ИПС, Београд

** Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

су некад усмерене и против самог постојећег облика либералне демократије, али такође и ненасилни анти-режимски протести у недемократским, тј. семидемократским или квазидемократским системима, могли да се разумевају и третирају као акти грађанске непослушности.

Кључне речи: грађанска непослушност, цивилна политичка култура, либерално-демократске вредности, грађанске врлине, цивилне оријентације, цивилно друштво, политичка власт, демократска правна држава институционални оквир, вредносни контекст, демократизација, саморефлексиивност, политичко пунолетство.

Концепт грађанске непослушности, мада може бити (зло)употребљен од стране њих, не односи се на оне вечите „бунтовнике без разлога”, то јест са одсуством рационално утемељеног разлога, који се буне против свега и против сваког ауторитета као таквог, па и против сваког политичког ауторитета (попут појединаца и група разних анархистичких оријентација), а који најчешће нису спремни никада да послушају, чак ни себе саме.¹⁾ Субјекти и носиоци овог концепта и праксе су они појединци, као индивидуе и као припадници одређених организација и удружења, који се одликују грађанском политичко-културном оријентацијом, а која подразумева уважавање нужне потребе за постојањем политичког ауторитета у друштву и поштовањем закона и политичких одлука власти, али уз одређене услове и својства које они морају испунити и поседовати. То су, дакле, политички субјективизирани грађани са развијеном критичком свешћу, снажним моралним интегритетом и слободном и аутономном личношћу, који не прихватају политичком и медијском пропагандом наметнуте матрице понашања и који се психолошки не потчињавају и не идентификују са тзв. харизматским политичким лидерима, него се према политичкој власти односе као према сервису који сами финансирају путем фискалних давања и који зависи од њихове воље. Такви, политички зрели грађани, као суверени носиоци и реализатори, а по потреби и заштит-

1) Разматрајући различите начине оправдања грађанске непослушности, Д. Јеловац говори о оваквим бунтовним појединцима и групама, у које сврстава и све оне „потлачене друштвене слојеве”, „хендикепиране појединце” и „лузере свих провиниенција”, који у свему виде неправду и стално се боре против ње, а за које је, како каже, карактеристична „нека ефемерна агресивност” (Dejan Jelovac, „Kako je moguća građanska neposlušnost u savremenom demokratskom poretku”, стр. 4 ; интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorscinash.html).

ници својих људских и грађанских права и слобода, јесу делатни чиниоци политичког процеса.

Да би се достигло стање таквог политичког пунолетства, није довољан само формални статус грађанства, односно постојање правно и политички загарантованих грађанских права и слобода, већ су неопходне и неке либерално-демократске вредности, прихваћене и интериоризоване, то јест дубоко и трајно усвојене као вредности цивилног начина живота, али и одређене грађанске врлине и цивилне оријентације које, између осталог, укључују и критички усмерено рационално просуђивање о друштвеним и политичким питањима и проблемима. Јер, како је још Кант (Immanuel Kant) утврдио: „Непунолетство је неспособност човека да се послужи својим умом без помоћи другог. За такво непунолетство човек је сам крив ако његов узрок не лежи у недостатку ума, већ у недостатку одлучности и храбрости...”²⁾ Стога ће његова порука човеку гласити: „*Sapere aude!* Имај храбрости да се служиш сопственим умом!”³⁾ Овај филозоф је управо у просвећивању грађана видео средство за ослобађање од политичког непунолетства које је сматрао последицом конформизма људи, истакавши да грађанска јавност може сама себе да просвећује, па чак и да је то неминовно уколико она ужива слободу.

Услед тога што *право* на грађанску непослушност, због саме своје природе, не може бити елемент правног поретка, па ни оног најдемократичнијег, у смислу да се не може наћи као постојеће позитивно право, како у оквиру било ког државног права, тако и у оквиру међународног права (мада, што је важно напоменути, оно ипак има извесне позитивно-правне темеље свог оправдања, пре свега у основним правима на слободу мишљења и окупљања), оно може да фигурира само као саставни део једне одређене, сасвим особите политичке културе. Наиме, имајући све то у виду, можемо рећи, како то Хабермас (Jürgen Habermas) чини, да цивилна непослушност представља „елемент једне зреле политичке културе”⁴⁾, с тим што бисмо додали да је она могућа и у условима сазревања

2) Ernst Cassirer (ed.), *Immanuel Kants Werke*, Bd. IV, стр. 169; нав. према: Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. 136.

3) Имануел Кант, „Одговор на питање: Шта је просвећеност”, у: *Ум и слобода*, Идеје, Београд, 1974, стр. 41-8.

4) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, бр. 10-12, 1989, стр. 54.

ове културе. Но, у сваком случају, право (и дужност) грађанске непослушности превасходно је једна политичко-културна категорија.

Политичка култура се у најопштијем смислу одређује као „онај део опште културе једног друштва који обухвата вредности, уверења, ставове, симболе, склоности и обрасце понашања у односу на политику и политичка питања, као она питања која се односе на опште услове заједничког живота у једном друштву и на избор праваца и циљева укупног друштвеног развоја”.⁵⁾ Међутим, неки аутори, попут Истона (Easton), сматрају да политичка култура није нужно део опште културе или, пак, попут Алмонда и Вербе (Gabriel A. Almond, Sidney Verba), користе системски приступ и стављају акценат на психолошке и субјективне димензије политичке културе, одређујући је као мрежу индивидуалних оријентација и ставова припадника једног друштва према политичком систему и његовим различитим деловима, као и према сопственој улози у њему.⁶⁾ Ова двојица политиколога, током својих истраживања, дошли су до закључка да је „сваки политички систем утиснут у одређени образац оријентација ка политичкој акцији”; дакле, у одређени образац политичке културе.⁷⁾ Без обзира на ова и друга различита схватања и одређења феномена политичке културе, она се овде третира као скуп чинилаца који су значајни за облик и квалитет не само политичког система, него и политичког деловања и организовања и политичког живота уопште; али, што посебно треба нагласити, без некаквог детерминистичког приступа, у смислу да постоји апсолутни културни детерминизам ових политичких облика и процеса.

Када је у питању концепт грађанске непослушности, поновићемо, реч је о једном особитом типу политичке културе; оној политичкој култури коју Хабермас назива „зрелом”, а неки демократском или, пак, либерално-демократском политичком културом.⁸⁾

5) Милан Матић, „Политичка култура”, у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 830; исто и: Милан Матић, Милан Подунавац, *Политички систем: Теорије и принципи*, ФПН, Београд, 1997, стр. 348.

6) Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, *Politička kultura*, Zagreb, 2000, стр. 20.

7) Драгомир Пантић, „Политичка култура и вредности”, у: Мирјана Васовић (урс.), *Фрагменти политичке културе*, ИДН, Београд, 1998, стр. 49.

8) Неки аутори, попут В. Становчића, инсистирају на употреби термина „либерално-демократска политичка култура”, када је реч о култури толеранције, дијалога, компромиса, разумности у захтевима и излагања у сусрет таквим захтевима. Термин „демократска политичка култура” се одбацује, јер демократија може бити и ауторитар-

Овде, међутим, желимо истаћи да би то требало разумевати као цивилну политичку културу. При том, ту не мислимо на ону концепцију цивилне културе коју су формулисали поменути Алмонд и Верба, у својој студији *Civic Culture*, а којом је заправо инаугуриран политичко-културални приступ анализи политике⁹⁾, већ на цивилну политичку културу у савременом значењу тог појма, то јест на онај њен концепт који је комплементаран савременом концепту цивилног друштва.

Премда су Алмонд и Верба родоначелници сада већ „класичног“ *civic culture* приступа (*civic culture approach*), па иако су дали несумњив допринос у истицању индивидуалистичког схватања политичке културе, насупрот оном колективистичком, њихов концепт цивилне културе је, посматрано из перспективе развијене демократије, проблематичан и због тога и доста оспораван. Међу бројним критикама упућеним на рачун овог концепта, посебно се истичу оне које указују на опчињеност његових аутора како шумпетеровским идејама процедуралне демократије и демократског елитизма, тако и културним обрасцима англосаксонских земаља¹⁰⁾, као и оне које му приговарају статичност, у смислу занемаривања динамичког аспекта политичке културе.¹¹⁾

По овим ауторима, цивилна култура није модерна политичка култура, већ је то једна мешавина модерне и традиционалне политичке културе, и наводно је баш то оно што и чини да она „саму себе препоручује“. Они су заправо ову културу конципирали као једну лојалистичко-партиципацијску политичку културу. С обзиром на полазно становиште њиховог приступа да је кључни проблем

на и тоталитарна. Видети: Војислав Становчић, „Шта данас и овде значи и подразумева демократија?“, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (ур.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004, стр. 86.

- 9) Овом својом студијом из 1963. године, Алмонд и Верба су лансирани појам „политичка култура“ и од тада ће он ући у широку употребу. Но, сматра се да је сам термин сковао и први употребио, готово два века раније, Хердер (J. G. Herder).
- 10) Милан Подунавац, као и Kavanagh, посебно критикује тај шумпетеровски елитизам и процедурализам овог концепта, којима се улога грађана редукује само на формирање владе (о томе у: М. Подунавац, „Политичка култура и политичке установе“, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе, op. cit.*, стр. 14-5). Бројне критике које су изнете пак на рачун англосаксонског етноцентризма Алмонда и Вербе односе се на њихов закључак о предности САД и Велике Британије у погледу демократских потенцијала и приближавања њиховом моделу цивилне културе, у односу на Немачку, Италију и Мексико, у којима, како су устврдили, постоји мање или веће одступање од тог модела.
- 11) Такву критичку примедбу на Алмондов и Вербин концепт износи нпр. Мирјана Васовић (в. М. Васовић, „Политичка социјализација и промене политичке културе“, у: М. Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе, op. cit.*, стр. 80-4).

демократије обезбеђење услова да политичка елита самостално и ефикасно доноси одлуке од општег интереса, ослобођена сталне пресије грађанског активизма, али такође и обезбеђење могућности да грађани путем изборног процедурализма контролишу политичку елиту, закључили су да је њихов модел цивилне културе, као комбинација елемената партиципативне политичке културе са елементима старих, парохилјалних и поданичких политичких култура, управо тај који олакшава елити да влада и који доприноси стабилизацији демократског система. Њихов основни налаз, дакле, јесте да демократском типу политичког система највише одговара овај тип политичке културе који истовремено развија, с једне стране, оријентације политичког активизма и партиципације и, с друге, оријентације подаништва, покорности, пасивности и апатије. Они то изражавају на следећи начин: „Од грађана се у демократији тражи да следе контрадикторне циљеве – они морају бити активни и пасивни, укључени и неукључени, они који утичу, али који се и покорвају”.¹²⁾ То значи да је реч о политичкој култури са унутрашњим неконзистенцијама које се морају балансирати. Као што Подунавац закључује: „За разлику од класичне школе 'демократског грађанства' и становишта о демократији као 'владавини народа, од народа и за народ', демократији се (овде – прим. А. М.) придаје мекше значење. Она се у суштини означава као 'владавина подржавана од народа'.”¹³⁾

Уочљиво је да се концепт цивилне културе Алмонда и Вербе своди на модел тзв. минималне демократије, који подразумева ограничену партиципацију грађана у политичким процесима, односно свођење њихове улоге на учешће у изборном процесу. А заправо таква „минимална демократија”, како се то данас често истиче, карактеристична је за она друштва која се означавају као „друштва у транзицији”. Тај концепт се, међутим, мора одбацивати ако се има у виду развијена демократија која подразумева пуну партиципацију грађана, засновану на критички усмереном рационалном просуђивању, и то у свим фазама политичког процеса, а не само у његовој изборној фази. Другим речима, развијена демократија подразумева управо оно што Алмонд и Верба називају „рационално-активистичким моделом политичке културе”, а који, по њима, није најповољнији модел за стабилан демократски систем.

12) Наведено према: Милан Подунавац, „Политичка култура и политичке установе”, *op. cit.*, стр. 19-20.

13) *Ibid.*, стр. 19.

Оно што се данас уобичајено подразумева под појмом цивилне политичке културе јесте један корпус либерално-демократских вредности и цивилних (грађанских) врлина и оријентација које, између осталог, утичу на развој осећања грађанског идентитета, затим способности грађана да толеришу диверзитете и да раде заједно са другачијима од себе, као и на развој могућности, воље и способности грађана да активно учествују у политичком процесу с намером да промовишу демократске вредности и јавно добро, али и да јавну власт учине легитимном тј. друштвено прихватљивом, а по потреби и да је делегитимишу. Управо цивилне врлине и грађански идентитет, како то наглашава Подунавац, ослањајући се на Ролса (John Rawls), и чине основно језгро принципа грађанства, „што је, опет, само други израз за јавну политичку културу једнога друштва”.¹⁴⁾

Овде желимо посебно указати на извесне, у теоријском смислу благе, али за праксу, а посебно праксу грађанске непослушности, веома значајне разлике, или пре прелазе, између либерално-демократске политичке културе и цивилне културе. Савремени концепт цивилне културе јесте, наиме, нешто шири од концепта либерално-демократске политичке културе, у смислу да поред онога што већ обухвата ова друга (нпр: загарантована људска и грађанска права и слободе, аутономија, плурализам, владавина права, правна држава, јавна одговорност, принцип јавности, толеранција, уважавање разноликости, пракса дијалога и компромиса и друге универзалне либерално-демократске вредности и принципи; или, пак, оне либералне врлине¹⁵⁾ попут поштовања закона, лојалности, независности, отворености, способности да се оцењују и вреднују они који управљају државом и др.), цивилна политичка култура подразумева још неке, додатне грађанске оријентације, вредности и принципе, као што су: асоцијативност, солидарност, интерперсонално поверење, кооперативност, грађанска јавност, добровољност, самоорганизованост, самоограничавање, спонтаност, самониклост грађанских иницијатива и друго; док се међу њој инхерентним

14) *Ibid.*, стр. 13.

15) Галстон (William A. Galston), у свом раду *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Diversity in the Liberal State* (Cambridge, 1991), говори о овим и још неким либералним врлинама, сврставајући их у четири различите врсте: опште, социјалне, економске и политичке врлине, и истичући да оне одговарају идеалу доброг грађанина (више о овој студији видети у: М. Подунавац, „Политичка култура и политичке установе”, *op. cit.*, стр. 21). Но, по нашем мишљењу, ове врлине представљају углавном особине либерално-демократске политичке културе, док идеал доброг или, боље рећи, самосвесног грађанина подразумева још неке цивилне врлине.

цивилним врлинама истичу: одлучност, храброст, аутореклексивност, способност и спремност да се узме учешће у јавним расправама, односно осећање политичке компетентности и воља за партиципацијом и, посебно, спремност да се доведе у питање политичка власт или њене одлуке. Уочљиво је да се појмом цивилне културе ставља већи акценат на делатне, то јест „активистичке” принципе, те можемо рећи да они и чине *differentia specifica* овог типа политичке културе. Постојање либералне политичке културе, дакле, јесте неопходно, али не и довољно за успостављање и функционисање цивилног друштва, а посебно не за праксу грађанске непослушности. За то је потребан и један цивилни вредносни амбијент, тј. цивилна политичка култура која, између осталог, подразумева и једну културу протеста. Принцип аутономије и други либерално-демократски принципи и вредности тек у комбинацији са принципима и вредностима цивилне културе добијају своје пуно демократско значење; јер, грађани могу да стекну свој потпун морални интегритет и да се развију као аутономне личности у правом смислу тек као субјекти цивилног друштва, кроз самоорганизовано и ванинституционално политичко деловање.¹⁶⁾ Отуда, не само легално институционализована улога грађана, него и њихова ванинституционална улога „мора бити уроњена у контекст политичке културе која је прожета концепцијом слободе”¹⁷⁾

То значи да развијена цивилна култура подразумева не само формално постојање, него и реализовање и заштиту људских и грађанских права и слобода, демократских вредности и принципа, кроз високи степен партиципације грађана у друштвеном и политичком животу, али и кроз спровођење, ако је то потребно, грађанске непослушности која такође представља својеврсну политичку партиципацију. Такво цивилно (које уједно значи и цивилизовано) деловање се на најбољи начин остварује путем међусобног удруживања грађана, било ради заштите и промоције неких права и вредности, или реализовања неких заједничких интереса и захтева или, пак, ради залагања за ствар од општег интереса и поставља-

16) Важно је напоменути да се под „ванинституционалним политичким деловањем” мисли на политичко деловање изван политичких тј. државних институција и формалних процедура, чиме се не искључује политичко и уопште друштвено деловање кроз цивилне институције (као што су нпр: независни медији, синдикати, универзитети и др.) и разна грађанска удружења.

17) Милан Подунавац, „Појам грађанина” (извод из: М. Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип”, ФПН, Београд, 1998), *Република*, бр. 192-193, 1998; интернет: www.europe.com/zines/republika/арhива/98/192/INDEX.htm.

ња питања одговорности и легитимности власти. То је потребно, јер „легално гарантовани односи не могу сами себе репродуковати, већ напротив захтевају кооперативни напор активне праксе грађана, нешто на шта нико не може бити натеран чисто правним нормама” (Ј. Хабермас).¹⁸⁾

Концепт цивилног друштва и њему комплементаран концепт цивилне политичке културе претпостављају „неку врсту флуидног односа између грађана и политичке заједнице, који би оставио довољно простора за отпор грађана неконтролисаним и арбитрарним акцијама државе (грађанска непослушност), али који би истовремено омогућио да се грађанским и партиципативним акцијама да много 'личнији' допринос људи унутар поретка политике”.¹⁹⁾ Грађани, својим активним ангажовањем и сталном контролом политичке власти, овој обезбеђују легитимитет и успостављају одређени баланс у политичком пољу. Али, када власт делује противно принципу правде, угрожавајући оне фундаменталне вредности које су и конститутивне за модерно друштво и политичку заједницу, та равнотежа се нарушава, те грађани, у складу са „налозима” цивилне културе, свој ангажман преусмеравају на цивилне акције делегитимизирања власти и њихових одлукама, што укључује и нарушавање постојећег правног поретка, а с крајњим циљем поновног успостављања оне равнотеже. То произлази из самог принципа грађанства, као кључног принципа цивилне културе, који „увек у себи садржи особиту врсту реципроцитета (симетрије) између грађана и политичке заједнице”²⁰⁾, то јест политичке власти. Принцип реципроцитета овде значи одређену сразмеру између политичке облигације грађана на послушност и степена легитимности политичке власти.

Цивилна политичка култура је, дакле, онај контекстуални оквир који омогућава оно што Хабермас назива „неинституционализованим неповерењем“ грађана према демократској правној држави и легалној неправди која је увек могућа, чак и у једној таквој развијеној демократији. По Хабермасовом мишљењу, не само да је такво неповерење од стране грађана, које не може да има институционалну форму, нужно за опстанак демократске правне државе, него она то неповерење према себи управо мора подстицати и одр-

18) Према: *Ibid.*

19) *Ibid.*

20) *Ibid.*

жавати да би остала „идентична са собом“, што значи да би била и даље демократска и правна. Он ће то формулисати као парадокс правне државе: „Парадокс налази своје решење у политичкој култури која грађане и грађанке обдарује сензибилитетом, одређеном количином моћи расуђивања и спремности на ризик која је неопходна да би се разумела легална повреда легитимитета и да би се у случају нужде из моралног уверења радило и против закона.“²¹⁾ Стога би власт у једној демократској уставној држави морала избежавати да аутоматски кажњава овакав нелегални отпор против легалне неправде, то јест морала би да на грађанску непослушност гледа као на нужни саставни део развијене политичке културе свог друштва и, тиме, да је схвата само као један нормализујући чинилац у функционисању (постојећег) правног и политичког поретка. Супротстављајући се онима који, попут Гајзлера (Geissler), сматрају да је грађанска непослушност један реметилачки фактор, који урушава како правни мир, тако и саму демократију, и истовремено дајући разраду и својеврсну надоградњу Ролсовог схватања, Хабермас закључује да је овакав ненасилни отпор не само пробни камен стања зрелости демократије и политичке културе, него и тест за демократску правну државу.

Стављајући, на овај начин, акценат на партиципативну политичку културу са системом либерално-демократских вредности, али уважавајући и протесне акције нових или тзв. алтернативних друштвених покрета (какав је био и немачки антиракетни покрет, коме је посветио посебну пажњу) као акције грађанске непослушности, без обзира што се оне не заснивају увек на разлозима правде, или макар не у оном њиховом преовлађујућем одређењу, Хабермас је ипак делимично искорачио из ролсовске схеме ригидних услова за практиковање оправдане цивилне непослушности. Иако и он полази од демократске правне државе као лимитирајућег оквира, за њега је кључни чинилац, који обликује контекст грађанске непослушности, политичка култура са концепцијом слободе и грађанског активизма. Утолико је, заправо, Хабермасова теорија прихватљивија од оне Ролсове или Баркерове и сличних, јер више кореспондира с политичком стварношћу, која такође оповргава и тезу да је консолидована и развијена демократија једини могући амбијент и нужни оквир за практиковање грађанске непослушности. По таквим владајућим гледиштима, како каже Спасићева,

21) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу“, *op. cit.*, стр. 58.

„мирна промена недемократских режима – изузев дворског пуча, дакле раскола у владајућим групама – била би практично немогућа”.²²⁾

Премда су стабилно демократско уставно устројство и на њему заснован одређен институционални склоп свакако пожељан оквир за примену грађанске непослушности као средства политичке борбе, јер је и она сама усмерена ка одржавању и ревитализовању или, пак, успостављању и развоју таквог друштвеног и политичког система, они нису и пресудни чинилац за то. Нужно је, наравно, да постоји макар неки степен институционализације демократије и људских и грађанских права, који би спречавао гушење цивилног друштва, односно остављао неопходан аутономни простор за његово деловање и самоодбрану, и који би обавезивао представнике политичке власти на њену демократску легитимизацију. Без тог институционалног минимума, мале су шансе за практиковање грађанске непослушности, а посебно за постизање жељених ефеката и спровођење друштвених и политичких промена, или реализовање других захтева које је немогуће остварити институционалним каналима и легалним путем. Но, оно што је важније од тог институционалног и уставног оквира, који иначе може и постојати у демократском облику, али само на формалном и декларативном нивоу, јесте цивилна култура, као вредносни контекст који обезбеђује неопходну саморефлексиивност, како на страни цивилног друштва, тако и на страни политичке власти, доприносећи тиме развоју оног начина политичког мишљења и одношења према друштвеној и политичкој стварности који се карактерише критичким рационализмом. Јер, једноставно, без такве политичке културе нема политички зрелих, то јест самосвесних грађана, нити грађанских удружења, који као субјекти цивилног друштва једини могу бити носиоци и актери грађанске непослушности; али, такође, нема ни власти спремне да изађе у сусрет разумним захтевима непослушника и да изврши потребне ревизије закона и својих одлука или уведе очекиване иновације. Стога, такву политичку културу, која укључује и одговарајућу правну културу, као и критичко-рационалистичку свест, треба сматрати „значајнијом од пуких уставних семантика, институционалних фасада и идеолошких и политичких декларација”;²²⁾ а посебно „тамо где се правни систем још увек види само као пука еманација државе, што је случај у посткомунистич-

22) Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004, стр. 72.

ким друштвима још увек контаминираним конструктивистичким моделом политичког мишљења...²³⁾

Но, поред тога што ова посткомунистичка друштва могу и данас служити као пример укореењеног конструктивистичког начина политичког и правног мишљења, чему највише доприносе управо њихове политичке, а посебно владајуће „елите”, она су уједно и добар пример могућности примене и делотворности грађанске непослушности и у недемократским системима, тј. друштвима са неразвијеном или нестабилном демократијом. Наиме, најсвежија искуства у вези са праксом грађанске непослушности долазе управо с простора Средње, Источне и Југо-источне Европе. Иако се истичу и други примери примене овакве стратегије демократских промена у друштвима ових региона, чини се да је посебно значајан случај Србије из периода слабљења и пада Милошевићевог режима. Овај случај спада међу оне примере где стварање услова за примену цивилних стратегија демократских промена (тзв. *bottom-up* стратегије) од стране самог друштва, одоздо (*from below*), није било подстакнуто или олакшано спровођењем политичких промена одозго (*from above*), путем тзв. *top-down* стратегије (политичке стратегије демократских промена) или онога што Џон Кин (John Keane) назива „политиком повлачења” с власти (*«politics of retreat»*). Напротив, тадашња политичка власт је све учинила да онемогући такве цивилне акције и спречи или максимално, колико је то било могуће, одложи спровођење промена, неопходних за даљу модернизацију и стварну демократизацију друштвеног и политичког система. Али, како то обично бива, репресивност власти је само допринела ширењу критичке свести грађана о природи и обиму њихове политичке облигације на послушност. Јер, како је још Едмунд Берк (E. Burke) давно рекао: „Доста се властима толерише и пропушта без постављања питања тамо где је много тога препуштено слободи мишљења. Све постаје спорно тамо где је све наметнуто”.²⁴⁾

Сасвим је извесно да је такво репресивно и арогантно понашање власти у значајној мери утицало на масовну мобилизацију српских грађана за учествовање у грађанским протестима и разним акцијама грађанске непослушности (попут блокада саобраћаја, штрајкова у предузећима, одржавања забрањених или ненајвље-

23) Илија Вујачић, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002, стр. 273-4.

24) Нав. према: Војислав Становић, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, CCCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992, стр. 93.

них демонстрација и др.), и то без обзира на режимске притиске и претње, па чак и оружаном силом. Тако је током 2000. грађанска непослушност, „техника политичке борбе која нема дубоке корене у домаћој политичкој култури”, каже Спасићева, „постала преовлађујуће средство противљења тадашњем режиму”.²⁵⁾ Такође, сасвим је извесно и то да би, без обзира на истицање значаја и неких других чинилаца, без масовног грађанског активизма и таквог, углавном ненасилног, отпора режиму који је већ одраније оспоравану легитимност тада изгубио и формално, изборним путем, демократске промене биле тешко могуће.

Због тога, иако по преовлађујућим теоријским концепцијама, пучка антирежимска борба у Србији током последње деценије прошлог века, па ни студентски и грађански протести током зиме 1996/1997. године, а посебно масовни протести из септембра и октобра 2000. године, не би могли да спадају у примере „праве” грађанске непослушности, они то ипак јесу, и то из више разлога. Ослањајући се на И. Спасић, овде ћемо указати на три таква кључна разлога. Први разлог тиче се управо оног поменутог пожељног својства политичког деловања – саморефлективности, тј. чињенице да су сами грађани своје акције ненасилног отпора политичкој власти саморазумевали као акције грађанске непослушности и, што је још важније, у складу с тим се понашали на одређен цивилан или, боље рећи, цивилизован начин. Други разлог се односи на коришћење једне стратегије типичне за праксу грађанске непослушности; оне коју је посебно афирмисао Мартин Лутер Кинг (Martin Luther King), предводећи борбу за грађанска права америчких црнаца. Реч је о стратегији преокретања легалистичких аргумената против властодржаца, тако да се постављени захтеви заснивају управо на уставним начелима и позитивним нормама правног поретка. То су радили и учесници масовних протеста у Србији, јер нису захтевали успостављање неког потпуно новог уставног система, већ су бранили уставом загарантовано право гласа и друга уставна права и начела, као и на њима формално утемељен демократски основ легитимизације власти. Реч је о томе да, како би Ролс рекао, „јавни концепт правде” и осећај за исту код већине грађана није био у колизији са уставним начелима и позитивно-правним нормама, већ пре свега с понашањем тадашњих властодржаца које се одликовало њиховим грубим кршењем. Радило се, дакле, о раскораку између уставних норми и политичке стварности и насто-

25) Ивана Спасић, „Грађанска непослушност”, *op. cit.*, стр. 72.

јању да се он отклони путем приморавања политичке власти, која га је и узроковала, да призна изборни пораз и омогући нормално функционисање уставног поретка, без тежње за његовим дисконтинуитетом. Према томе, грађанске акције отпора су имале протективну и дефанзивну улогу у односу на формални уставни поредак, баш као што је то случај и код других, „правих” примера грађанске непослушности.²⁶⁾ Последњи, мада не и мање битан разлог због кога то јесу били чинови грађанске непослушности, састоји се у крајњем циљу који су грађани желели овим путем да остваре, а то је отеловљење њиховог схватања правде и уједно садржаја устава у законским и подзаконским актима, као и у политичкој пракси, односно вршењу функција власти. Према Спасићевој, у овом погледу то је била и једна „пројективна грађанска непослушност”, чија се могућност потпуно превиђа у доминантним концепцијама.

Овај случај Србије и многи други историјски и савремени примери успешног спровођења грађанске непослушности, показују колико може бити велик социјални капитал и јака политичка снага удружених непослушних грађана. Они, наиме, наводе на онај закључак који је сјајно формулисао В. Павићевић: „Вера у грађанина, дакле, јача је од вере у било који позитивно-правни систем, јер грађанин јесте тај који располаже демократским правима, али и правом на правду као врхунским идеалом.”²⁷⁾ Оно што би овде, по нама, требало једино додати и нагласити јесте то да грађани и грађанке не само да имају природно право на правду, него и природну дужност да се боре против неправде. Стога, иако се у тој својој борби, пружајући ненасилни отпор легалној неправди, не могу позивати ни на какво позитивно право које би непосредно допуштало непослушност, уколико преузму такав ризик и храбро се упусте у то, они ће, да употребимо Нојманове (Franz Neumann) речи, „стећи наше симпатије”²⁸⁾.

26) Ивана Спасић у овоме види важан моменат који показује да није потпуно исправно говорити о петоктобарским догађајима као о „револуцији”, како се то иначе често чини, јер су се они, у односу на тада постојећи уставни поредак, карактерисали и протективним елементима, тј. оним што Александар Молнар назива ершењем „конзервативне конститутивне власти” (о овом Молнаровом појму и његовом одређењу грађанске непослушности као једном од облика спровођења те врсте конститутивне власти, чиме се акценат управо и ставља на протективну улогу такве политичке праксе, видети: А. Молнар, „Демократска уставна држава”, у: *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002, гл. XXI, стр. 21-35).

27) Владимир Павићевић, *Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији*, дипл. рад, ФПН, Београд, 2001, стр. 31; интернет: www.vladimirpavicevic.info/tekstovi/gradjanska_neposlušnost_u_savremenoj_politickoj_teoriji.

28) Franz Neumann, „О границама оправдане непослушности”, у: исти аутор, *Демократска и ауторитарна држава: Студије о политичкој и правној теорији*, Naprijed, Zagreb, 1974, стр. 179.

На крају, треба рећи и то да све изложено никако не значи да се овде пледира за некакву анархистичку визију или аномично стање друштва, нити се сматра да је сваки акт који се од стране оних који га предузимају самоперципира као чин грађанске непослушности, само на основу тога *a priori* оправдан. Мишљења смо, наиме, да „грађанска непослушност” која није „урођена” у овде изложен концепт цивилне политичке културе и која не испуњава оне услове, везане пре свега за отклањање неправде тј. „законског неправда” (било да је реч о појединачном неправедном правном или политичком акту или о таквом систему у целини), који су потребни да би она била оправдана, а тиме и да би захтеви њених практиканата били од стране других грађана и саме политичке власти, али и међународне јавности, сматрани легитимним, и није у правом смислу грађанска. Сходно томе, можемо се чак сложити и са ставом да „грађанска непослушност која не произлази из разборитих разлога и не успева пронаћи своју праву меру, неумољиво порађа колективно лудило”.²⁹⁾ Имајући то у виду, али такође и склоност државних власти да се понашају у складу са тзв. ауторитарним легализмом, кажњавајући грађанске непослушнике, као и све друге прекршиоце закона, сматрамо да су веома поучне ове Хабермасове речи, које су уједно и наша порука за крај: „Будале данас, нису увек хероји сутра, многи остају и сутра будале од јуче. Грађанска непослушност креће се често у сумраку историје.”³⁰⁾

Aleksandra Mirovic

ON CIVIL DISOBEDIENCE AS AN ELEMENT OF CIVIC POLITICAL CULTURE

Summary

In this paper author defined civil disobedience approximately as an element of civil political culture. The author took on a complementary normative approach in research of this issue, with an objective of updating current prevailing systematic-institutional approach through the methods of its completion and combination and, by the use of such method, achieving a necessary flexibility of the concept of civil disobedience. The author's objective was to make such new approach to be more adaptive to social and po-

29) Dejan Jelovac, „Kako je moguća građanska neposlušnost u savremenom demokratskom poretku”; интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorscinash.html.

30) Jürgen Habermas, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *op. cit.*, стр. 60.

litical reality and consequently to provide its greater theoretical and practical implementation. The author argues that emphasizing of participative political culture with a system of liberal-democratic values, developed civil virtues and certain civil orientations, provides for a necessary revision of dominant Rawls' scheme of rigid conditions of justification and possibility of implementation of civil disobedience. Through the emphasis of its importance and values, there comes an opportunity to widen a legitimate field of implementation, object and role of this sort of political practice, so that even protest actions of new or so-called alternative social movements, not being always based on the grounds of justice, (or at least not being based in the prevailing meaning of justice, and sometimes even being directed against the existing model of liberal democracy itself), and also non-violent anti-regime protests in non-democratic or semi-democratic and quasidemocratic systems could be comprehended and treated as the acts of civil disobedience.

Key-words: civil disobedience, civic political culture, liberal-democratic values, civil virtues, civil orientations, civil society, political authority, democratic legal state, institutional frame, valuable context, democratization, self-reflection, political maturity.

ЛИТЕРАТУРА

- Almond, Gabriel A. , Verba, Sidney, *Civilna kultura: Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*, Politička kultura, Zagreb, 2000.
- Arendt, Hannah, „Civil disobedience”, у: Hannah Arendt, *Crises of the Republic*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972.
- Арент, Хана, „О насиљу”, прев. са енглеског Јасна и Илија Вујачић, у: Чедомир Чупић, *Политичка антропологија: хрестоматија*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Bleiker, Roland, “Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience”, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 2, Autumn 2002.
- Caplan, Bryan, “Nonviolent resistance: Theory and history”, *Humane Studies Review*, вол. 9, бр. 1, лето 1994; интернет: <http://www.HSR.disobedience.htm>.
- Carter, Alan, “In defence of radical disobedience”, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, 1998.
- Деспотовић, Љубиша, „Политичка социјализација вредности цивилног друштва као нужан услов демократских промена у Србији”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.

- Dworkin, Ronald, «Civil disobedience», у: Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass. , 1977.
- „Грађанска непослушност”, одредница у: Мијатовић, Бошко, Вујачић, Илија, Маринковић, Танасије, *Појмовник либералне демократије*, Службени гласник, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2008.
- Habermas, Jürgen, „Грађанска непослушност – тест за демократску правну државу”, *Гледишта*, тема броја: „Правна држава, људска права и владавина права”, бр. 10-12, 1989.
- Хабермас, Јирген, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.
- Хајек, Ф. А., *Студије из филозофије, политике и економије*, Paideia, Београд, 2002.
- Jelovac, Dejan, „Kako je moguća građanska neposlušnost u savremenom demokratskom poretku?”; интернет: www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/28nepokorscinash.html.
- Јовановић, Милан, „Политички систем и институционални неред”, *Политичка ревија*, год. II, бр. 1/03, Институт за политичке студије, 2003.
- Кант, Имануел, „Одговор на питање: Шта је просвећеност” (1784), у: *Ум и слобода: Списи из филозофије историје, права и државе*, Идеје, Београд, 1974.
- Keane, John, “The politics of retreat”, *The Political Quarterly*, Vol. 61, No. 3, 1990.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, „Филип Вишњић”, Београд, 2003.
- Матић, Милан, *Човек и политика*, у: Милан Матић, *Одабрана дела*, књига IV, Институт за политичке студије, Београд, 2007.
- Матић, Милан, „Грађанин”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Матић, Милан, Подунавац, Милан, *Политички систем: Теорије и принципи*, Факултет политичких наука, Београд, 1997.
- Матић, Милан, „Политичка култура”, одредница у: Милан Матић, Војислав Становчић (урс.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.
- Мирковић, Александра, „Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва”, *Српска политичка мисао*, год. 13, вол. 16, бр. 1-2/06, Институт за политичке студије, Београд, 2006.
- Мирковић, Александра, „Савремена схватања цивилног друштва с посебним освртом на концепцију Џона Кина (John Keane)”, *Политичка ревија*, год. (XVI) IV, вол. 8, бр. 03/05, Институт за политичке студије, Београд, 2005.

- Мировић, Александра, „Тро члана формула: цивилно друштво/држава/демократија: Однос између цивилних и државних институција», *Политичка ревија*, год. (XVIII) V, вол. 10, бр. 1-2/06, Институт за политичке студије, Београд, 2006.
- Молнар, Александар, *Расправа о демократској уставној држави 4: Грађанска непослушност*, Самиздат Б92, Београд, 2002.
- Neumann, Franz, „О границама оправдане непослушности”, у: Franz Neumann, *Демократска и ауторитарна држава: Студије о политичкој и правној теорији*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Пантић, Драгомир, „Политичка култура и вредности”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Павићевић, Владимир, *Грађанска непослушност у савременој политичкој теорији*, дипл. рад, ФПН, Београд, јануар 2001; интернет:
- www.vladimirpavicevic.info/tekstovi/gradjanska_neposlusnost_u_savremenoj_politickoj_teoriji
- Павловић, Вукашин, *Друштвени покрети и промене*, Факултет политичких наука, Удружење за политичке науке Југославије, Београд, 2003.
- Подунавац, Милан, „Појам грађанина” (извод из: Милан Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип”, ФПН, Београд, 1998), *Република*, бр. 192-193, 1998; интернет: www.yugore.com/zines/republika/arhiva/98/192/INДЕХ.htm.
- Подунавац, Милан, „Политичка култура и политичке установе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Подунавац, Милан, *Принцип грађанства и поредак политике*, „Принцип” и ФПН, Београд, 1998.
- Ролс, Џон, *Теорија правде*, Службени лист, Београд, ЦИД, Подгорица, 1998.
- Sabl, Andrew, “Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons”, *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3, 2001.
- Спасић, Ивана, „Грађанска непослушност”, у: Предраг Крстић (ур.), *Критички појмовник цивилног друштва* (II), Група 484, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, „Чему се покоравати државној власти? Увод у разматрање о условности и двостраности политичке обавезе грађана”, *Наше теме*, бр. 9, 1986.
- Становчић, Војислав, „О основама и карактеру политичке облигације грађана”, *Анали Правног факултета*, бр. 1-4/01, Београд, 2001.

- Становчић, Војислав, „Проблеми легитимности политичке власти”, *Глас*, ССCLXVI, књига 26, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд, 1992.
- Становчић, Војислав, „Шта данас и овде значи и подразумева демократија?”, у: Вучина Васовић, Вукашин Павловић (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Становчић, Војислав, *Власт и слобода*, Удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд, 2003.
- Stevanović, Branislav Д., “Theoretical and valuable foundations of the right to civil disobedience”, *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology and Psychology*, Vol. 4, No. 1, 2005; интернет: www.ceeol.com.
- Васовић, Мирјана (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Васовић, Мирјана, „Политичка социјализација и промене политичке културе”, у: Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, Институт друштвених наука, Београд, 1998.
- Васовић, Вучина, Павловић Вукашин (урс.), *Услови и стратегије демократизације*, ЈУПН, ФПН, Београд, 2004.
- Вујачић, Илија, *Политичка теорија: Студије, портрети, расправе*, ФПН, Чигоја штампа, Београд, 2002.
- Walzer, Michael, *Obligations: Essays on Disobedience, War, and Citizenship*, Harvard University Press, Harvard, 1970.
- Welchman, J. , «Is ecosabotage civil disobedience», *Philosophy and Geography*, Vol. 4, No. 1, 2001.

Resume

An institutional apparatus based on a stable democratic constitutional order is certainly a desirable frame for implementation of civil disobedience as a tool of political battle. However, even though such apparatus itself is directed toward establishment, preservation and revitalization of a social and political system, it is not necessarily a crucial factor for its determination. Certainly there is a necessity for an institutionalization of democracy and human and civil rights to at least a certain level, for purpose of preventing suppression of civil society, since it leaves a basic autonomous space for its action and self-defense and, at the same time, it obligates representatives of political power to its democratic legalization. Without achievement of such institutional minimum level, there are very few opportunities left for the practice of civil disobedience and for gaining desirable effects and implementation of social and political changes, or realization of other demands that are impossible to be achieved through institutional channels and in legal way. However, more important than such

constitutional-institutional frame that, in general, could exist in a democratic form, too, although only on formal and declarative level, is civil culture as a normative context that provides a necessary self-reflexivity both in civil society and in the government. In this way it contributes to development of political thinking and relating to social and political reality characterized by a critical rationalism. That is due to the fact that, in general, without such political culture achieved, there could not be politically mature and self-conscious civil associations, which, as the subjects of civil society, could be the only leaders and actors of civil disobedience. Also, at the same time, without such political culture achieved there could not be any government ready to accept reasonable demands from their insubordinates and so to make necessary revisions of some legal and their own decisions, or, on the other hand, to introduce some innovations in line with the expectations

Овај рад је примљен 10. фебруара 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 25. маја 2010. године.